

Ганна Доманова

Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова

Впродовж XVII – XVIII ст. Чернігів отримав низку привілеїв, грамот та універсалів, які мали сприяти його економічному зростанню. Привілей на магдебурзьке право, наданий місту королем Сигізмундом III у 1623 р., заохочував до створення ремісничих об'єднань: “и всякие другие порядки бы, цехи, також всякие уряду городовому черниговскому постановлять и учреждать, и для подтверждения до нас посылать позволяем”¹.

Втім, у другій половині XVII – XVIII ст. цей порядок досить часто порушувався внаслідок втручання козацьких урядовців – саме гетьмани й чернігівські полковники санкціонували створення нових цехів і надавали конфірмаційні та оборонні універсали вже існуючим. З 8 цехів, що у різний час протягом другої половини XVII – XVIII ст. функціонували в Чернігові, тільки 3 (перепечайський, шаповальський і ткацький) були легітимізовані на підставі рішень магістрату. Проте усі вони (за винятком музикантського) у своїй повсякденній діяльності підпорядковувались магістрату, сплачували до міської скарбниці встановлені податки і виконували належні повинності.

Важливою особливістю ремісничих цехів Лівобережної України, зокрема Чернігова, була відсутність станової замкнутості². До цехів могли належати міщани й селяни прилеглих сіл, окрім тих, “якие где в селах державческих будучи оседлыми, своим державцам подданическую отбывают належность”³. Крім того, ремеслом займалися і козаки, підпорядковані Чернігівській полковій управі, внаслідок чого часто-густо виникала плутанина щодо юридичного статусу цехів та обсягу їхніх повинностей. Заслугує на увагу спостереження А. Єршова про те, що ремісники, починаючи з кінця XVII ст., намагалися позбутися досить обтяжливих цехових повинностей і тому свідомо переходили під протекцію представників козацької старшини або державних установ⁴.

Історія ремісничих цехів Чернігова досі не була предметом спеціального дослідження. Деякі відомості про склад ремісничих цехів наприкінці XVIII ст. містить праця О. Шафонського „Черниговского наместничества топографическое

описание”⁵. Розвідка О. Ковалевського, який спирався значною мірою на працю О. Шафонського, була опублікована на сторінках “Черниговских губернских ведомостей”⁶. На початку ХХ ст. побачив світ збірник “Тридцатилетие деятельности городского общественного управления 1870 – 1901”, що містив ґрунтовний нарис історії Чернігова, в якому було стисло висвітлено історію ремісничих цехів⁷. Ці матеріали увійшли також до виданого у 1908 р. з нагоди 1000-ліття першої літописної згадки про місто “Очерка истории г. Чернигова”⁸. У працях К. Лазаревської, П. Клименка, А. Єршова, В. Кулаковського наведено лише окремі відомості про чернігівські ремісничі об’єднання, що пояснюється перш за все втратою цехових книг⁹. Окремі аспекти історії діяльності чернігівських ремісничих цехів були відображені у працях, присвячених соціально-економічній історії Лівобережних міст доби Гетьманщини¹⁰.

У фонді „Історичні матеріали” Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського НАН України зберігається рукописний збірник „Привилегий” ремісничих цехів Чернігова 1627 – 1763 рр., в якому представлено представлено 32 документи, адресовані 8 ремісничим цехам, більшість з яких становлять гетьманські універсали¹¹. Ці копії у середині ХІХ ст. були власноруч виготовлені М. Білозерським і раніше входили до складу його документальної колекції¹². Вочевидь М. Білозерський мав намір систематизувати відомості з історії чернігівських ремісничих цехів, про що свідчать зроблені ним записи¹³. Вивчаючи цю проблему, М. Білозерський зазначив, що “цехи в Чернигове (и вообще в Юго-Западной Руси подчиненной Польше) существуют со времени учреждения магистратов, вообще ведение польско-немецкого правления, а в Чернигове вероятно с начала XVII века (1618 года) то есть с того времени, когда был возвращен Россией Польше, а еще вернее со времени учреждения в Чернигове магистрата”¹⁴.

Одним з перших у місті постав перепечайський цех. 30 листопада 1627 р. чернігівський війт Ян Куновський надав привілей чернігівським ремісникам на організацію даного цеху та обрання з-поміж них цехмістра¹⁵. У 1639 р. воєвода та староста чернігівський М. Калиновський підтвердив права перепечайського цеху¹⁶. Надалі, лише у травні 1668 р. цехові одержали конфірмаційний універсал

чернігівського полковника І. Лисенка, який дозволяв цехмістру Федору Оршаниці з “проступних ... на оздобу церковную ... до шкатулки цехової брать, а добрих миловать”. У травні наступного року цех отримав лист від чернігівського в'їта Г. Яхимовича з дозволом обрати з-поміж майстрів нового цехмістра. У 80-х рр. XVIII ст. перепечайський цех був найчисельнішим у Чернігові й складався з 56 ремісників¹⁷.

25 грудня 1638 р. привілей М. Калиновського отримав шевський цех¹⁸. Привілей засвідчив, що натоді вже існували ремісничі об'єднання кравців, кушнірів та шевців, “иж я [Мартин Калиновський – Авт.] хочу иметь всякий порядок в месте моем Чернигове, якось и по иных местах поводити, аби цехи все ремесленные тутейные черниговские то есть кравцы, кушнери, шевцы меючи цехмистров своих ведлуг уподобання ей братии постановленным порядком ся своим справляли, аби при волностях своих заховани так в ... перешкоду им никто нечинил”¹⁹. 31 січня 1650 р. шевський цех одержав вперше привілей від чернігівського полковника С. Подобала. Адресований “цехмістру Пархому Римаренко”, він забороняв будь-кому “ремесла их заживати и тим ремеслом шевским бавитися, а в том им перешкоду чинити”. 17 липня 1680 р. в'їт С. Отрохов разом із бурмістром Й. Євлевичем та райцями Чернігівського магістрату надали цехмістру шевському лист, в якому зазначалося, “абы всеякие цехи в месте том свой порядок слушний имели и в ремесле своем од покутных ремесленников наименшой шкоды не поносили ни в чом, яко и тот цех шевский на имя Дмитро Семеряка цехмистр зо всема своим товариством даем и позволяем им за тем листом нашим каждого покутного шевца, который бы не поеднав бы цеху их шевского ..., не должно быть”. У листі наголошувалося, що всі ремісники-шевці зобов'язувалися сплачувати до скриньки “братерской”, а шевці, які приїздили до міста, мали право на продаж свого товару лише під час ярмарку. Останній відомий універсал шевському цеху, наданий 27 жовтня 1687 р. чернігівським полковником Я. Лизогубом, свідчив про те, що цехмістер Лаврентій Афанасій “з братиєю своєю” скаржився на шевців-партачів, які в Чернігові й по селах працюють, не сплачуючи податків до цехової скарбниці. Універсал дозволив переслідувати позацехових майстрів і стягувати з них штраф²⁰. Загалом шевський або “сапожний” цех був

одним з найчисельніших. На початку 80-х рр. XVIII ст. у ньому налічувалось 46 майстрів, 32 підмайстри та 28 учнів²¹.

21 січня 1652 р. ковальський цех отримав привілей від адміністратора чернігівського Миколи Цетіса²². Зокрема, в ньому зазначалося, що організація цеху відбулася значно раніше, і ковальський цех мав вже подібні привілеї від воєводи та старости чернігівського. До його складу входили ремісники різних спеціальностей – ковалі, слюсарі, димарі, месники, котлярі, злотники, конвісарі, римарі. Ковальський цех у 60-х рр. одержав привілей полковника Т. Гавриленка “ведлуг давнього права наданих цехмистрови Шабельницкому так над слюсарами, мельниками, ковалями и всякими людьми, хто вольно железом робить”, який зобов’язав ремісників “послушенство” цехмістру відбувати²³. У конфірмаційному універсалі полковника І. Лисенка 1670 р. цехмістру Федору Ковалю “з братією своєю” йшлося про підпорядкування цехмістру ковалів, слюсарів, димарів, шабельників, котлярів, золотарів, конвісарів, римарів, склярів, стельмахів, колісників і тертичників. У 1671 р. чернігівський полковник В. Многогрішний видав універсал, яким звільнив членів ковальського цеху “от сторожи меской, от воження подвод, от сенокосу меского..., когда будет какая значная войсковая дана им работа”²⁴. Універсал чернігівського полковника П. Полуботка 1718 р. забороняв займатися ковальським ремеслом позацеховим майстрам, “в две мили коло Чернигова обретающихся”. Втім, було зроблено виняток для ремісників, які належали до козацького стану. У червні 1757 р. цехмістер ковальського цеху скаржився до магістрату на те, що ремісники не виконують своїх обов’язків і не сплачують податків. Магістрат постановив “находиться всем тем [ковалям, димарям, слюсарям, шабельникам, котлярам, золотарям, конвісарам, римарям, токарям, склярам, стельмахам, тертичникам – авт.] в послушенстве цеха ковальского согласно крепостям”²⁵. За даними О. Шафонського, на початку 80-х рр. XVIII ст. до ковальського цеху входили 8 майстрів, 13 підмайстрів та 20 учнів²⁶.

Привілей на створення шаповальського цеху у 1669 р. надав війт Г. Яхимович. “За горливым старанием Петра Пугачевича, цехмистра и всего товариства их, в цеху том найдучихся”, війт затвердив новий цех, до якого входили

шаповали, пилсніки (повстяники, від польського *pilsn* – повсть), коцники (килимники), панчішники й рукавичники. Через 20 років війт С. Отрохов надав цьому цеху конфірмаційний лист, яким наказував поважати цехмістра “или какого другого старшего брата”. У разі непослуху цехмістер міг накласти штраф (до цехової скарбниці – 5 талярів, до магістратської – 10) або передати справу до магістратського суду²⁷. На початку 80-х рр. XVIII ст. шаповальський цех у Чернігові вже не згадувався.

Кравецький цех у Чернігові функціонував на підставі універсалу гетьмана Д. Многогрішного 1671 р., листа чернігівського війта С. Отроховича 1687 р. та універсалів чернігівських полковників Я. Лизогуба 1689 р. і П. Полуботка 1716 р. Гетьманський універсал забороняв “ремесла кравецкого и кушнерского майстрам” ухилятися від установленого “в цеху своем побожного порядку” надавати на церкву двічі на рік 20 пудів меду. Що ж до козаків-кравців та кушнірів, то вони також мали “до той же складки цеховой давать належные повинности”. Лист війта С. Отрохова санкціонував обрання цехмістром Оксена Івановича, “а по обранню в почести его имели и послушны ему были”. Універсал полковника Я. Лизогуба, виданий на прохання цехмістра Оксена Івановича, застерігав, щоб усі кравці, які мешкали у Чернігові та за його межами, “за 2 мили, яко меское ограничение оповидает”, відбували цехові повинності, а козацька старшина не чинила їм жодних перешкод. Універсал полковника П. Полуботка, наданий цехмістру Григорію Корнійовичу, підтвердив цехові права та привілеї²⁸. На початку 80-х рр. XVIII ст. до кравецького цеху, що об’єднував кравців та кушнірів, належали 30 майстрів, 4 підмайстри та 20 учнів²⁹.

У липні 1665 р. 5 ткачів – Андрій Мартинович, Остап Матвійович, Петро Матвійович, Андрій Ігнатович та Клим Павлович, – “поглядаючи на порядки иних цехов”, звернулися до Чернігівського магістрату з проханням затвердити цех і дозволити обрання цехмістра. 26 липня вони отримали дозвіл і того ж таки дня звернулися до чернігівського полковника Д. Многогрішного за конфірмацією³⁰. 10 квітня 1701 р. ткацький цех отримав оборонний універсал від чернігівського полковника Є. Лизогуба, “аби всякой переходжающий по селам ткачик, который би у меских людей к себе нас дело забирал работу, неотменним бил щороку

укладчиком до той же их цеховой скриньки³¹. У 80-х рр. XVIII ст. до цього цеху входило лише 6 майстрів, 4 підмайстри та 1 учень³².

Гончарський цех у 1686 р. отримав універсал чернігівського полковника Г. Самойловича, яким заборонялося будь-кому “без одання цеху звичайної повинности” виготовляти і продавати гончарні вироби³³. У 80-х рр. XVIII ст. він складався 9 майстрів та 3 підмайстрів³⁴.

У другій половині XVIII ст. у місті оформився м'ясницький цех. На початку 80-х рр. XVIII ст. до нього належали 16 майстрів, 8 підмайстрів та 5 учнів³⁵.

Досить тривалий час у місті існував цех музик. Привілеї, надані йому чернігівськими полковниками Тихоном Гавриленком у 1664 р., Д. Многогрішним у 1665 р., В. Борковським у 1677 р., Я. Лизогубом у 1689 р. та Ю. Лизогубом у 1699 р., забороняли чернігівському війту та магістратським урядовцям “мескими поборами” музик обкладати: “у оних звичай такий есть, меючи межі собою брата старшого, складку давать не на мескую потребу, только на церковь Божию, що теж ми повинни не встановлюючи варуем и упевняем сим універсалом нашим, дабы як с козаков и мещан никто до сих жодной справи не имел и поборов не вибирал, и до жодных меских фильварков не потягал”³⁶. Отже, цех музик не підпадав під юрисдикцію магістрату, оскільки отримав низку оборонних полковницьких універсалів. Зокрема, 1720 р. бунчуковий товариш В. Полоницький підтвердив звільнення музик від “станции драгунской и от всяких городских тяжестей”. Однак в універсалі гетьмана Д. Апостола від 22 червня 1732 р., між іншим, було зазначено, що цех музик має бути підпорядкований магістрату. Втім, вже у серпні того ж таки року гетьман отримав скаргу від цехмістра цеху музик Костянтина Самойловича, в якій зазначалося, що “з давних лет отци и деды их живут в городе Чернигове, никаких повинностей и податей гражданских не отбували, толко по возможности и произволению своему со всего своего давали складку до скриньки церкви божественной”. Д. Апостол врахував ці аргументи і фактично скасував своє попереднє рішення, заборонивши магістрату притягувати музик “к податям гражданским”. Універсал чернігівського полковника І. Божича 1759 р. також забороняв війту вимагати від музик сплати податків до міської скарбниці, “яко они музыканты от указных дач всегда были свободны”. Нарешті, в універсалі

чернігівського полковника П. Милорадовича, наданому цехмістру Т. Грищенку 1763 р., було зазначено, що цех музик завжди підпорядковувався Чернігівській полковій канцелярії³⁷. На початку 80-х рр. XVIII ст. у Чернігові цього цеху вже не було, натомість 5 музик надавали відповідні послуги самостійно³⁸.

У 1775 р. Чернігівська полкова канцелярія звітувала перед Комерц-Колегією про кількість ремісників у місті. За її даними, “ремесленников цеховых и незаписанных в цехе” було 302, а також 125 осіб навчалися натовді ремісничих професій. Серед них згадувалися золотарі, ковалі, слюсарі, котельники, олов’яники, скляри, шевці, м’ясники, хлібники, гончарі, музики, ткачі, палітурники, сріблярі, іконописці, музики, жерстяник³⁹.

Таким чином, у Чернігові протягом XVII – XVIII ст. у різний час діяли 8 ремісничих цехів, юридичне оформлення яких здебільшого здійснював козацький уряд. Цехи, які безпосередньо підпорядковувались магістрату (окрім цеху музик) потерпали від конкуренції з боку партачів, які часом перебували під протекцією представників козацької влади.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1673. – Оп.2. – Спр.133. – Арк. 4 зв.

² Швыдько А. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985. – С.52-53.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІ. – Спр.22907. – Арк.12.

⁴ Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С.124-125.

⁵ Шафонский А. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851.

⁶ Ковалевский А. Цехи в Чернигове в конце прошлого столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – №726. – Часть неофициальная. – С.1-2.

⁷ Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870 – 1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901.

⁸ Очерк истории г. Чернигова 907 – 1907. – Чернигов, 1908.

⁹ Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII – XIX вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С.20-32; Клименко П. Цехи на Україні. – Київ, 1929; Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С.81-124; Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С.123-136; Кулаковський В. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С.53-60.

¹⁰ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963; Швыдько А. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. – Днепропетровск, 1985.

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.22907. – Арк.1-43.

¹² Там само. – Арк.2.

¹³ ІР НБУВ. – Ф.204. – Спр.38. – Арк.53-57.

¹⁴ ІР НБУВ. – Ф.204. – Спр.38. – Арк.17.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.22907. – Арк.4.

-
- ¹⁶ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.22907. – Арк.4 зв.
¹⁷ Там само. – Арк.6-7 зв.
¹⁸ Там само. – Арк.16-16 зв.
¹⁹ Там само. – Арк.16.
²⁰ Там само. – Арк.18-20 зв.
²¹ Шафонский А. Указ. соч. – С.299-300; Ковалевский А. Указ. соч. – С.1-2.
²² Там само. – Арк.8-9.
²³ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.22907. – Арк.10-10 зв.
²⁴ Там само. – Арк.12-13 зв.
²⁵ Там сам. – Арк.14-15 зв.
²⁶ Шафонский А. Указ. соч. – С.292, 302-303; Ковалевский А. Указ. соч. – С.1-2.
²⁷ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.22907. – Арк.28-29 зв.
²⁸ Там само. – Арк.40 зв.-42 зв.
²⁹ Шафонский А. Указ. соч. – С.292, 297-298; Ковалевский А. Указ. соч. – С.1-2.
³⁰ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.22907. – Арк.22-23 зв.
³¹ Там само. – Арк.24-24 зв.
³² Шафонский А. Указ. соч. – С.292, 298-299; Ковалевский А. Указ. соч. – С.1-2.
³³ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.22907. – Арк.26-26 зв.
³⁴ Шафонский А. Указ. соч. – С.293, 301-302; Ковалевский А. Указ. соч. – С.1-2.
³⁵ Шафонский А. Указ. соч. – С.293, 301-302.
³⁶ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.22907. – Арк.30-34 зв.
³⁷ Там само. – Арк.35-39зв.
³⁸ Шафонский А. Указ. соч. – С.293; Ковалевский А. Указ. соч. – С.1-2.
³⁹ Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. – К., 1990. – С.56.